लौक्यो बृहस्पतिः, बृहस्पतिराङ्गिरसो वा, दाक्षायणी अदितिर्वा। देवाः। अनुष्टुप्

देवानां नु वयं जाना प्र वोचाम विपन्यया। उक्थेषु शस्यमानेषु यः पश्यादुत्तरे युगे॥ १०.०७२.०१

देवानाम्- द्योतनशक्तीनाम्। जाना- जन्मानि। नु- क्षिप्रम्। विपन्यया- विस्पष्टवाचा। प्र वोचेम- प्रवदामः। उक्थेषु- मन्त्रेषु। शस्यमानेषु- प्रयुक्तेषु। यः- यो देवगणः। उत्तरे युगे- साधारणलोकोत्तरं युगम्। साधारणसृष्टेः प्राग्भूतं युगम्। पश्यात्- पश्यति ॥१॥

ब्रह्मणस्पतिरेता सं कर्मार इवाधमत्। देवानां पूर्व्ये युगेऽसतः सदजायत॥ १०.०७२.०२

ब्रह्मणस्पतिः- विष्णुर्विश्वकर्मा। वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतय इति श्रुतेः विश्वकर्मणो वाचस्पतिरिति नाम युक्तम्। एता- एतानि। कर्मारः- लोहकारः। इव। सम्- सम्यक्। अधमत्। सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैरिति श्रुतेर्विश्वकर्मैव धमति। तदनु ब्रह्मा हिरण्यगर्भोऽग्निना संयोज्यासतः सत्करोति धमति वा। तदनु ब्रह्मणस्पतिर्वागधिदेवता शब्दतरंगैः सत्करोति धमति वा। देवानाम्- द्योतनशक्तीनाम्। पूर्व्ये युगे- पुरातने काले। असतः- अव्यक्तात्। सत्- व्यक्तम्। अजायत- अभूत् ॥२॥

देवानां युगे प्रथमेऽसतः सदजायत। तदाशा अन्वजायन्त तदुत्तानपदस्परि॥ १०.०७२.०३

देवानाम्- द्योतनशक्तीनाम्। प्रथमे युगे- प्राचीने काले। असतः- अव्यक्तात्। सत्- व्यक्तिः। अजायत- अभूत्। तत्- तदनु। आशाः- दिशः कामा वा। कामस्तदग्रे समवर्ततेति श्रुतेः। अन्वजायन्त- अनुजाताः। तत् परि- तदनन्तरम्। उत्तानपदः- अग्नयः। ऊर्ध्वतानं पद्यन्त इति उत्तानपदः ॥३॥

भूर्जज्ञ उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त। अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि॥ १०.०७२.०४

Dr. Rangaji

भूः- पृथिवी। उत्तानपदः- अग्निभ्यः। भुवः- पृथिव्याः। आशाः- दिशः। अजायन्त- उद्भूताः। अदितेः- अखण्डप्रकृतेः। दक्षः- शक्तिः। अजायत- उद्भूता। दक्षात् परि- शक्तेः। अदितिः- अखण्डप्रकृतिः पुनर्जायमानेव भवति। तस्माद्विराडजायत। विराजो अधि पूरुष इति यथा ॥४॥

अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव। तां देवा अन्वजायन्त भद्रा अमृतबन्धवः॥ १०.०७२.०५

दक्ष- शक्ते। या। तव- ते। दुहिता- पुत्री। अदितिः- अखण्डप्रकृतिः। हि- खलु। अजनिष्ट- जाता। ताम्। भद्राः- मङ्गळाः। अमृतबन्धवः- अमृतसम्बन्धिन्यः। देवाः- द्योतनशक्तयः। अन्वजायन्त- अनुसृत्य जाताः ॥५॥

यद्देवा अदः सलिले सुसंरब्धा अतिष्ठत। अत्रा वो नृत्यतामिव तीव्रो रेणुरपायत॥ १०.०७२.०६

यत्- यदा। देवाः- द्योतनशक्तयः। अदः- आसु। सलिले- मूलशक्तिधारासु। सुसंरब्धाः- तपन्तः। अतिष्ठत- स्थिताः। तदा। अत्र। नृत्यतामिव- वीचीस्पन्दनमिव कुर्वताम्। वः- हे द्योतनशक्तयः युष्माकम्। तीव्रः- दुःसहः। रेणुः- अंशः। अपायत- अपागच्छत् ॥६॥

यद्देवा यतयो यथा भुवनान्यपिन्वत। अत्रा समुद्र आ गूळ्हमा सूर्यमजभर्तन॥ १०.०७२.०७

यत्- यदा। देवाः- द्योतनशक्तयः। यतयो यथा- नियमिता यथा। भुवनानि- लोकान्। अपिन्वत- पूरितवन्तः। अत्र। समुद्रे- द्योतनशक्तिसमूहाख्यसमुद्रे निबिडे। आ गूळ्हम्- निहितम्। सूर्यम्। अजभर्तन- आहृतवन्तः। प्रकटितवन्त इति भावः ॥७॥

अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वस्परि।
देवाँ उप प्रैत्सप्तभिः परा मार्ताण्डमास्यत्॥ १०.०७२.०८

अदितेः- अखण्डप्रकृतेः। तन्वः- देहात्। ये। जाताः- उद्भूताः। ते। पुत्रासः- तस्याः सूनवः। अष्टौ। सप्तभिः। देवान्- द्योतनशक्तीः। उपप्रैत्- उपजगाम। मार्ताण्डम्- अष्टमं मार्ताण्डम्। परा आस्यत्- प्राक्षिपत्। अस्य दृश्यमानस्य सूर्यस्य सृष्टेः प्राक् बहुसूर्याणां सृष्टिरदितेरखण्डप्रकृतेः स्यात्। तान् सर्वान् स्वात्मनि गृहीत्वा इममेव त्यक्तवती स्यात्। इदमाधिभौतिकम्। आध्यात्मिके तु सूर्य आत्मा। सप्त सूर्या आत्मनो नानादर्शनानि। तत्र औपाधिक आत्मा अष्टमः।

Dr. Rangani

उपाधिगतमहमस्मीति यच्चैतन्यं चित्तवृत्तिभिर्मिश्रितमिव दृश्यते तदष्टमम्। अत्र देवाः परमात्मनो विष्णोर्नानादर्शनान्येव। अदितिरखण्डप्रकृतिर्विज्ञानात्मना औपाधिकमात्मानं मरणकारकं हित्वा परमात्मानं विष्णुं गतवतीति भावः। औपाधिकात्मत्याग उपाधित्याग एव ॥८॥

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत्पूर्व्यं युगम्।
प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत्॥ १०.०७२.०९

सप्तभिः पुत्रैः। अदितिः- अखण्डप्रकृतिः। पूर्व्यं युगम्- साधारणसृष्टेः प्राग्भूतद्योतनशक्तिसमूहम्। उपप्रैत्- अगात्। कथं पूर्वयुगं प्रतीदानीं गन्तुं शक्यत इति चेदिदानीमपि पूर्वयुगमस्त्येव। स्थूलजगतः सृष्टेः प्राक् पूर्वयुगम्। पूर्वयुगे या याः सूक्ष्मशक्तय अदितेरासन् स्थूलजगत्सृष्टिकारणभूता महत्तत्त्वप्रभृतय इदानीमपि सन्ति स्थूलजगदाधाररूपेण। तासु स्वपुत्रैरिदितिरखण्डप्रकृतिः प्रविष्टा। इदमेव अदितेः पूर्वयुगगमनम्। प्रजायै- प्रजानाम्। मृत्यवे। पुनः। मार्ताण्डम्। आभरत्- आहरत्। त्वत्- आत्मन् त्वत्त एव सर्वं प्रचलति। अदितिरखण्डप्रकृतिः स्थूलजगत्सृष्टिपूर्वकसूक्ष्मजगद्वर्तिविषयाः सप्त सूर्याः अष्टमः सूर्यश्च सर्वे आत्मभूता एव। हे जीव त्वद्धृदये एव सूक्ष्मदेवाः सन्ति। त्वत्त एव सूक्ष्माणां सूर्याणां प्रवृत्तिस्त्वदुपासनशक्त्या। त्वत्कर्मणो विपाक एव मार्ताण्डः। त्वदुपासनया प्रवृत्तैव अदितिरिति सर्वं त्वत्त एव। उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्। आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इति ॥९॥

Dr. Rangaji